

Г. В. Юдзянкова, С. Б. Кураш

ДА ПЫТАННЯ АБ КУЛЬТУРНЫМ ФОНЕ ОНІМАЎ ЯК КАМПАНЕНТАЎ ПАРЭМІЙ МАЗЫРСКАГА ПАЛЕССЯ

Артыкул прысвечаны выкарыстанню ўласных імёнаў (антрапонімаў, тапонімаў і хранонімаў) у складзе парэміялагічных адзінак, зафіксаваных у фальклорных запісах А. Сержпутоўскага. Культурны фон імёнаў, якія маюць міфалагічную, сакральную, паэтычную “гісторыю” ўжывання, з’яўляецца дадатковым сродкам дэманстрацыі матываў і ідэй фальклорных твораў. Анамастычныя адзінкі як важныя носьбіты нацыянальна-культурнай інфармацыі даюць уяўленне пра традыцыі і абрады беларусаў-палешукоў, іх працоўны вопыт, адлюстроўваюць сістэму поглядаў і вераванняў, нацыянальны характар і светаўспрыманне народа, што ў сукупнасці складае план зместу парэміялагічных адзінак.

Ключавыя словы: парэмія, антрапонім, тапонім, хранонім, культурны фон

Онімы, ужытыя ў фальклорных тэкстах, уяўляюць своеасаблівую разнавіднасць паэтонімаў. Шырокае выкарыстанне ў складзе парэміялагічных адзінак атрымалі ўласныя імёны, якія маюць міфалагічную, сакральную, паэтычную “гісторыю” ўжывання. Культурны фон такіх імёнаў з’яўляецца дадатковым планам дэманстрацыі матываў і ідэй фальклорнага твора.

Так, уласнае імя ў парэміялагічных кантэкстах часцей за ўсё выконвае рэпрэзентатыўную функцыю і ўжываецца замест азначальных займеннікаў *усякі, кожны: Што будзе, тое будзе, а Саўка (Грышка) на куце не будзе; Я яму пра Фаму (Кузьму, Хомку), а ён мне пра Ярому (Яролку), Па Сеньку (Хомку, Юрку) і шапка.*

Як адзначае Н. П. Лобань, некаторыя імёны ў прыказках, прымаўках і фразеалагізмах паўстаюць з ацэнчым, характарыстычным падтэкстам і нават набываюць абагульнена-сімвалічнае значэнне: *аднаго Юрку запусцілі, а ўся хата заюрылася; набрацца як Марцін за рубля; Антось да Тадора – што лапаць ды абора; якая Агатка, такая ў яе і хатка; гэты Яўхім і з вады вылезе сухім* [1, с. 38].

Г. І. Басава выявіла, што ўласныя імёны ў парэміялагічных адзінках могуць дапаўняць чалавека як пэўную асобу і, становячыся значымымі, валодаць пэўнымі этнапсіхалагічнымі характарыстыкамі: *Хадот і Халімон* уяўляюцца беднымі сялянамі: *Багаты Хадот: сабака ды кот; І Халімон танцуе, калі яму шанцуе; Сава, Апанас, Марцін* – з пэўнымі недахопамі: *Які Сава, такая і слава; Пайшоў Апанас на квас, дык ні Апанаса, ні кваса; для Сымона і Барыса* характэрны ўпартасць і незгаворлівасць: *Каму што, а Сымону селядца; Каму што, а Барысу ладкі; кемлівыя, практычныя Зміцёр, Саўка: Хіцёр Зміцёр, але ж і Саўка не дурны* [2, с. 40]. Такім чынам, з’яўляючыся першапачаткова чыста намінатыўнай адзінкай і ідэнтыфікуючы пэўную асобу, уласнае імя ў прыказках і прымаўках набывае абагульнены сэнс, які замацоўваецца за іменем і становіцца яго значэннем.

Г. В. Параскевіч, разгледзеўшы ўжыванне антрапонімаў у прыказках (у 6000 прааналізаваных парэміях даследчыца выявіла 296 асабовых імёнаў), апісала іх асноўныя стылістычныя функцыі (ацэнчна-сімвалічную, якая звязана з дэанімізацыяй, і аб’ектыўна-інфармацыйную) і прыйшла да высновы, што ў прыказках уласныя імёны губляюць прамое намінатыўнае значэнне, захоўваючы толькі знешнюю форму, і па сутнасці ператвараюцца ў патэнцыяльныя словы [3, с. 71].

В. Г. Гарбачова, якая праводзіла даследаванне анамастычнай прасторы на матэрыяле рускіх казак, адзначае, што на асноўную – моўную – функцыю ўласнага імені накладваецца эстэтычная (мастацкая) функцыя, якая складаецца з шасці

кампанентаў: характарыстычнага, стылістычнага, сацыяльнага, культурна-гістарычнага, этнічнага і ідэалагічнага [4, с. 9–10].

Асаблівай інфармацыйнай насычанасцю сярод онімаў валодаюць тапонімы, што тлумачыцца іх спецыфічнай структурай і лексіка-семантычнымі характарыстыкамі. Тапонімы – гэта памяткі мінуўшчыны, у якіх увасоблена жыццё і быт народа, адлюстраваны гістарычныя падзеі і сацыяльна-геаграфічныя ўмовы былых часоў. У казках і парэміях, запісаных А. Сержпутоўскім на Мазырскім Палессі, намі выяўлены: астыонімы (*Кіеў, Мінск, Нясвіж, Кракаў, Слуцк, Варшава, Бабруйск*), камонімы (*Лютавічы, Піварчыцы, Гаўрыльчыцы, Заполле, Навасёлкі*), харонімы (*Каўказ, Палессе, Сібір*), гідронімы (*Дон, Свіслач*), мікратапонімы (*Чортава балота, Рышавая гара*).

Паколькі фальклорныя тэксты складаліся, як правіла, жыхарамі вёскі, то астыонімы ўжываліся ў іх як апазіцыя камонімам – і па памерах пасялення, і па ладу жыцця: *У месце Слуцку ўсё не па-люцку* [5, с. 59]; *У Мінску беражыся, за кішэню дзяржыся* [5, с.184]; *У Нясвіжы людзі хіжы: салому таўкуць, блінцы пякуць; сена смажаць, блінцы мажуць* [5, с. 155]. Другая ж група тапонімаў не мае лакальнай прывязкі і, як правіла, ужываецца для абазначэння вялікай адлегласці: *На канцы языка Кіеў стаіць* [5, с. 102]; *Хоць да Кракава, усюды аднакава* [5, с. 76].

Традыцыйна ўсе тапанімічныя назвы мастацкага твора падзяляюцца на рэальныя і створаныя фантазіяй аўтара. У тэкстах фальклору Мазырскага Палесся амаль усе онімы з’яўляюцца рэальнымі найменнямі, сярод якіх пераважае месца займаюць астыонімы, што выконваюць намінацыйную і ацэначную (нехарактэрную для такіх онімаў) функцыі.

Напрыклад: *Кіеў* – сталіца, палітычны, эканамічны, навуковы і культурны цэнтр Украіны. Астыонім *Кіеў* – рэальная, агульнаўжывальная тапанімічная назва, якая ўведзена ў парэміі, каб паказаць на вялікую адлегласць: *Язык Кіева дапытае* [5, с. 99]; *Язык у Кіеў прывядзе, і ў гасподу завядзе* [5, с. 248]. Этымалагічна ўсе прымаўкі з ужываннем тапоніма *Кіеў* паходзяць ад тых часоў, калі падарожныя хадзілі ў гэты паўднёвы горад на багамолле.

Кракаў – горад на поўдні Польшчы: *Хоць да Кракава, усюды аднакава* [5, с. 76]. Айконім сёння не мае дакладнай сувязі з сэнсам прыказкі і ўжываецца ў ёй зыходна з патрэбы ў рыфмоўцы.

Нясвіж – горад у Мінскай вобласці. Як вядома, прымаўкі не ўзнікаюць без прычын і заўсёды ўтрымліваюць якую-небудзь падставу. Часцей за ўсё ў аснове такіх парэмій знаходзяцца камічныя сітуацыі, у якія нібы траплялі жыхары таго ці іншага горада: *У Нясвіжы людзі хіжы: салому таўкуць, блінцы пякуць; сена смажаць, блінцы мажуць* [5, с. 155]. Ва ўтварэнні дадзенага айконіма назіраецца сувязь асновы з тэрмінам “свідзь” – свідзіна, зараснікі кустарнікаў каля ракі, возера. Такім чынам, *Нясвіж* – месца каля ракі ці вадаёма без узбярэжных зараснікаў. У дадзенай прымаўцы-характарыстыцы тапонім мае адмоўную ацэнку, паколькі ўтрымлівае негатыўную інфармацыю пра яго жыхароў. Магчыма, гэта абумоўлена тым, што *Нясвіж* быў рэзідэнцыяй Радзівілаў – самага багатага роду ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Слуцк (Слуцьк) – раней павятова горад, цэнтр Слуцкага павета, цяпер – цэнтр Слуцкага раёна Мінскай вобласці на рацэ Случ, ад якой і атрымаў назву: *Случ+ск→Слуцк*. У кантэксце парэміі онім *Слуцк* набывае абагульняльнае значэнне і ўжываецца для рытмічнай арганізацыі прымаўкі: *У месце Слуцку ўсё не па-люцку* [5, с. 59].

Касмаганічная сімволіка балота звязана з яго рэальнымі ўласцівасцямі – гэта беспарадкавая сумесь зямлі і вады, першасных элементаў, з якіх утварыўся будучы Космас. Таму балоты – “улюбёныя месцы бытавання розных нячысцікаў, якія пераймаюць функцыі антаганіста Бога ў акце стварэння” [6, с. 41]. Такім чынам, невыпадкова гэты гелонім узыходзіць да апелятыва *чорт*, паколькі сярод жыхароў Палесся была (ды і зараз застаецца актуальнай) думка – “*гдзе балото, там і чорт*” [7, с. 179].

Такім чынам, кожнае тапанімічнае найменне ўтрымлівае ў сабе пэўную частку гісторыі, звычайў, традыцый беларусаў, адлюстроўвае змены ў грамадстве, непаўторнасць і самабытнасць беларускай нацыянальнай культуры.

Ярка выражаную нацыянальна-культурную семантыку нясуць у сабе і такія структурныя кампаненты лінгвакраіназнаўчай інфармацыі, як святы і прысвяткі, якія з’яўляюцца неад’емнай часткай жыцця грамадства і кожнага чалавека асабіста і ў наш час. У сучаснай анамастычнай навуцы існуе некалькі думак наконт наймення такіх адзінак. Так, Г. Параскевіч, разглядаючы каляндарныя прыказкі, звярнула ўвагу на метанімію ўласных імёнаў у іх, ідэнтыфікуючы назвы святаў і прысвяткаў як *тэанімы* (ад грэч. *theos* – бог) [8, с. 433]. А. Рогалеў адносіць назвы святаў, памятных дат, фестываляў, урачыстасцяў да *гератонімаў* [9, с. 12]. Некаторыя даследчыкі (Н. Ступчык) для намінацыі святаў выкарыстоўваюць тэрмін *фэстонім* (ад лац. *festum* – свята, англ. *the festival*, ням. *das Fest*, бел. (уст.) – *фэст*) [10, с. 347]. Мы ж будзем прытрымлівацца пункту погляду В. Шура, які такія найменні адносіць да хранонімаў (грэч. *chronos* – час) [11, с. 4], што, на нашу думку, з’яўляецца найбольш мэтазгодным, паколькі святы так ці інакш указваюць на пэўны адрэзак часу.

Як вядома, асноўным заняткам нашых продкаў было земляробства. Таму земляробчы каляндар усходніх славян, у тым ліку і беларусаў, толькі фармальна быў звязаны з царкоўнымі святамі. У аснове яго фарміравання ляжала сялянская праца. Найважнейшымі земляробчымі святамі спрадвеку лічыліся *Мікола, Юр’я, Купала, Пятро, Ілля, Прычыстая, Пакровы, Спас*. Усе яны знайшлі шырокае адлюстраванне ў парэміях, запісаных А. Сержпутоўскім.

Разгледзім некалькі прыкладаў.

Ілля (Лья) – свята народнага земляробчага календара ў гонар старазапаветнага прарока, якога ўшаноўвалі як боства (2 жніўня). Пасля прыняцця хрысціянства ў народным уяўленні онім *Ілля* зліўся з язычніцкім богам *Перуном*, увабраўшы ў сябе яго рысы і функцыі. У міфалогіі і старажытных вераваннях беларусаў *Ілля* – распарадчык дажджоў і навальніц. У прыказках і прымаўках з хранонімам *Ілля* атаясамліваюцца наступныя падзеі: атрыманне доўгачанага хлеба: *На Ілью налью перапеч поўну печ* [5, с. 105]; пераход да чарговага сезона, пачатак пахаладання і дажджоў: *Да Ільі і пад кустом трава сохне, а на Ільі на куце гіне* [5, с. 229]. Ва ўсіх парэміях онім ужываецца ў размоўным варыянце *Лья*, што адлюстроўвае фанетычную адметнасць гаворак рэгіёна – непаслядоўнае падаўжэнне мяккіх зычных гукаў.

Купале (Купало) – старажытная абрадавая ўрачыстаць, прымеркаваная да летняга сонцастаяння – найвышэйшага росквіту жыватворных сіл зямлі (ноч з 6 на 7 ліпеня). У гэты ж дзень хрысціяне адзначаюць дзень нараджэння прарока Іаана Прадцечы. Вынікі зліцця элементаў язычніцтва і хрысціянства знайшлі адлюстраванне ў наступнай парэміі: *На Купалу чэрці ў вадзе купаюцца* [5, с. 160].

Пакроў (Пакровы) – межавая дата ў працоўным календары беларусаў (14 кастрычніка). Праваслаўная царква само слова тлумачыць як ‘пакроў (пакрывала) Божай Маці’, што адлюстравана і ў афіцыйным рэлігійным варыянце храноніма – *Пакроў Прасвятой Багародзіцы*. У гэтую вясельную пару хлопцы па вёсках выглядалі сабе нявест, а тыя няпярэдадні *Пакрова* варажылі на замужжа. Адсюль і ўзніклі парэміі, звязаныя з нязбыўнымі марамі аб жаніху: *Праходзіць Пакрова – раве дзеўка бы карова* [5, с. 149].

Спас – старажытнае земляробчае свята, звязанае з высыпаннем пладоў. Найбольшае распаўсюджанне ў парэміях атрымаў так званы “яблычны” *Спас* (19 жніўня): *Добра яблычка к Спасу* [5, с. 208]. Хранонім *Спас*, згодна з народнай этымалогіяй, узыходзіць да дзеяслова *спаць*, таму сцвярджалася, што зямля ў гэты дзень спіць, а значыць трывожыць яе сон і працаваць нельга. У народзе *Спас* лічылі днём адлёту буслоў, што сведчыла пра набліжэнне зімы: *Прышоў Спас – пад нагамі шась (ліст)* [5, с. 239].

Юр'я (Юр'е) – старажытныя святы народнага календара (6 мая і 9 снежня) у гонар святога – заступніка свойскай жывёлы і сялянскай нівы (у хрысціянскі перыяд замяніў *Ярылу*). Веснавы *Юрый* знаменаваў сабою сапраўдны пачатак вясны, з якім звязваўся, як правіла, першы выпас жывёлы (запасаў і корму для яе павінна было хапіць як мінімум да гэтага дня): *Да Юр'я корму і ў дурня* [5, с. 170]; *Сена да Юр'я павінна быць і ў дурня* [5, с. 240]. Вясенні і зімовы *Юр'і* ў многіх парэміях выступаюць разам: *У гаду два Юр'і ды абодва дурні: адзін галодны, другі халодны* [5, с. 161].

На Беларусі з даўніх часоў захаваліся прысвяткі, у якасці назваў якіх у парэміялагічных адзінках выступаюць асабовыя мужчынскія і жаночыя імёны святых, што прапаведвалі Хрыстovu веру: *Пракоп, Сцяпан, Рыгор, Ігнат, Алексій, Нупрэі, Магдалена, Алена* і інш. Але з цягам часу адзінкавасць паняцця страцілася і ўласныя імёны набылі яскрава выражаны характар агульнага назоўніка і выконвалі абагульняльныя функцыі. Святыя аказаліся “патрэбнымі” аграрнаму календару, бо дапамагалі пераўтварыць веды селяніна ў стройную і зручную сістэму для адліку часу. Прымеркаванне святых да дзён гадавога цыклу сваімі каранямі ўзыходзіць да хрысціянства, а да язычніцтва – размеркаванне паміж святымі клонатаў аб надвор'і, здароўі людзей, іх працы. Поўная залежнасць ад прыроды прымусіла земляроба вывучыць акаляючы яго свет, убачыць заканамернасці паміж прыроднымі з'явамі, што прывяло да стварэння пэўных правіл правядзення сельскагаспадарчых работ, прыкмет і тонкіх метэаралагічных назіранняў, якія ўяўляліся асабліва важнымі ў земляробчай дзейнасці.

Андрэй – свята народнага календара ўсходніх славян (13 снежня); царквою ўшаноўваецца памяць аднаго з апосталаў Ісуса Хрыста – святога *Андрэя Першаазваннага*. Гэты дзень непарыўна звязаны з любоўна-шлюбнай сімволікай і найперш – з дзявочымі варажбамі (дзявочае свята). Найбольш пашыраны від варажбы – “сеянне” ільну ці канпель: *Святы Андрэю – канпелькі сею* [5, с. 161].

Зміцер (Змітро) – прысвятак (8 лістапада), “хітры” дзень, канец надзеі выйсці замуж у гэтым годзе: *Да Змітра дзеўка хітра* [5, с. 136]. На *Змітра* не пралі, не ткалі і ў полі не працавалі. У парэміі онім ужываецца ў адаптаваным да мясцовых гаворак варыянце *Змітро*.

Мікола – свята народнага календара ўсходніх славян, якое на працягу года адзначалася двойчы: вясною (*Мікола веснавы (вешні)*) – 22 мая і зімою (*Мікола зімовы*) – 19 снежня. Лічылася, што да *веснавога Міколы* сяляне шмат чаго павінны былі пасадзіць, у прыватнасці, у жыцце ўжо павінна схавацца варона: *На вешняга Міколу варона ў руць схаваецца* [5, с. 324]. З *зімовым Міколам* у народзе звязвалася наступнае назіранне: *Дачакаўшыся Міколы халадоў няма чаго баяцца* [5, с. 316]. Хранонім узыходзіць да ўласнага імя *Мікалая Мірлікійскага (Мікалая Цудатворца, Мікалая Угодніка)* і ўжываецца ў размоўным варыянце *Мікола*.

Як сведчыць прадстаўлены матэрыял, анамастычныя адзінкі з'яўляюцца важнымі носьбітамі нацыянальна-культурнай інфармацыі, даюць уяўленне пра традыцыі і абрады беларусаў, іх працоўны вопыт, адлюстроўваюць сістэму поглядаў і вераванняў, нацыянальны характар і светаўспрыманне нашага народа.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Лобань, Н. “Лёсу кірунак, долі выснова”: Уласнае імя ў мастацкім тэксе / Н. Лобань // Роднае слова. – 2001. – № 12. – С. 38–41.
2. Басава, Г. “Ні сюды Мікіта, ні туды Мікіта”: Уласнае імя як носьбіт нацыянальна-культурнага кампанента значэння слова / Г. Басава // Роднае слова. – 2001. – № 10. – С. 40–41.
3. Параскевіч, Г. В. Назоўнік у беларускіх прыказках / Г. В. Параскевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 107 с.

4. Горбачева, О. Г. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. Г. Горбачева ; Брян. гос. ун-т. – Брянск, 2008. – 25 с.
5. Касько, У. К. Палескі дзівасіл: Бел. нар. прыказкі, прымаўкі, выслоўі: са скарбніцы А.К. Сержпутоўскага / У. К. Касько. – Мінск : Выш. шк., 2005. – 383 с.
6. Беларуская міфалогія : энцыклапед. слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.
7. Сержпутоўскі, А. К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1999. – 191 с.
8. Параскевіч, Г. В. Прыказкі і прымаўкі / Г. В. Параскевіч // Беларуская мова: Энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Пад рэд. А. Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 432–433.
9. Рогалев, А. Ф. Имя и образ: Художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках / А. Ф. Рогалев. – Гомель : Барк, 2007. – 224 с.
10. Ступчык, Н. Фэстонімы Каляды і Ражаство ў перыядычным друку (на матэрыяле газеты “Звязда”) / Н. Ступчык // Мова – Літаратура – Культура : матэрыялы V Міжнароднай канферэнцыі (да 80-годдзя прафесара Л. М. Шакуна), 16–17 лістапада 2006 г. / Беларускі дзярж. ун-т. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 347–349.
11. Шур, В. Беларускія ўласныя імёны: Беларуская антрапаніміка і тапаніміка : дапам. для настаўнікаў / В. Шур. – Мінск : Маст. літ., 1998. – 239 с.

The article deals with the usage of proper names (anthonyms, toponyms and chrononyms) as a part of paremiological units, which are written down in folklore notes by A. Serzhputovskiy. The cultural background of proper names, which have mythological, sacral, poetic “history” of usage, serves as additional means of demonstrating the motives and ideas of folklore works. Onomastic units as important source of national and cultural information characterize the traditions and rituals of Polesye Belarusians, their work experience, they reflect the system of views and beliefs, national character and their worldview; all these factors make up the content of paremiological units.

Keywords: paroemia, anthonym, toponym, chrononym, cultural background.

УДК 81'42:398.9(=161.2):140.8

О. В. Яковлева

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ КОРДОЦЕНТРИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

Стаття присвячена багатозначному філософському поняттю «кордоцентризм» як світоглядній домінанті в ментальності українців, що виражається мовними засобами в паремійних текстах. Кордоцентризм як спосіб пізнання світу напрямом пов'язаний з духовністю народу. У статті аналізувались прислів'я та приказки з лексемою «серце» в одній із сучасних збірок серії «Народна творчість».

Ключові слова: кордоцентризм, паремії, прислів'я, приказки, ментальність, духовність.

Для відродження духовності в сучасному світі, й у першу чергу, в гуманітарних науках, корисними вважаємо думки письменника й науковця В. Буряка, який писав про те, що в умовах інтелектуальної інтеграції народів у єдиний інформаційно-культурний простір від кожної нації вимагається особлива увага до своїх духовних витоків, бережливе їх примноження та поглиблення [1, с. 3]. Отже, для духовності ХХІ ст., незважаючи на те, що на арену життя виходить homo economicus, залишається пріоритетним акцент на людських властивостях. На перший погляд, усе дуже просто. Але проблема відродження духовності набагато складніша і лежить в іншій площині, тому що сучасний